

ТРАДИЦІЙНА СИСТЕМА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ СЕЛЯН НАДДНІПРЯНСЬКОЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено сутність селянського менталітету та з'ясовано його вплив на суспільні рухи Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Ключові слова: селяни, менталітет, цінності, Наддніпрянська Україна.

Дослідження суспільного життя українського селянства передбачає таку парадигму наукового пізнання, що ґрунтується на системному аналізі його ментальності, соціально-економічного укладу, організаційних форм господарювання [21, с.329]. Говорячи про національну ментальність України, особливо уважно слід придивитися до періоду кардинальних соціальних перетворень і революційних потрясінь, які призводили до підриву традиційної бази української ментальності – села [32, с.305]. Саме такими подіями насичена вітчизняна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Мета даної розвідки полягає у спробі розкрити основні риси суспільно-політичних цінностей селян Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Питання соціоментальної історії українських селян знайшли широке висвітлення в дослідженнях О. Донченка та Ю. Романенка [13], В. Зибцева і Ю. Попова [15], О. Михайлюка [25], Ю. Присяжнюка [30, 31] та ін. Однак означена проблема ще потребує подальшого дослідження.

Зазначимо, що соціоментальна історія як напрямок дослідження і поняття ментальності є надзвичайно дискусійними. Наразі, є багато визначень поняття менталітет [30, с.75-78], що пов'язано в основному з різними підходами та методами його трактування [12, с.44-45]. У свою чергу, під ментальністю ми розуміємо сукупність базових психологічних та ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності та уявлень, мислительських звичок індивідів і суспільних груп, котрі визначають їх соціальну поведінку [20, с.12].

Щоб достатньо ефективно окреслити соціоментальні зміни у регіоні, ми застосовуємо схему цивілізаційного розвитку російського історіософа О. Ахієзера. На нашу думку, розроблений цим науковцем категоріальний апарат є найбільш адекватним для відтворення історичних реалій означеної доби. Цивілізації він розуміє як особливі прояви всесвітньо-історичного процесу єдиного та одночасно роз'єданого людства, історії, що розвивається в різних формах і характеризується зміною на різних етапів. Перехід від однієї цивілізації до іншої визначається масовим якісним зрушенням у ставленні людей до власної відтворювальної діяльності, до самих себе. Йдеться про докорінні зміни в ціннісних орієнтаціях народних мас, які забезпечують збереження та розвиток житте-

во важливих параметрів суспільства. Аналіз таких змін дозволяє виявити в історії людства дві основні цивілізації: традиційну та ліберальну або ліберально-модерністську.

Традиційна цивілізація характеризується масовою орієнтованістю широкого загалу на відтворення традиційно-патріархального, звичного способу життя; прагненням підпорядкувати прийняття суспільних рішень збереженню рівня ефективності (включаючи господарську) відтворення, що склався історично. Тобто, домінує прагнення, використовуючи досвід предків, який вважається самодостатнім, законсервувати існуючий спосіб життя, а не змінити його. Для цієї цивілізації характерні розчинення особистості у колективі і слабка здатність до рефлексії. Тобто, традиційна цивілізація – це цивілізація передусім селянська [20, с.18].

Ліберальна цивілізація виникла в результаті посилення внутрішніх протиріч традиційної цивілізації, що історично їй передувала, коли та вичерпала свої можливості адекватно відповідно історичному моменту вирішувати суспільні завдання. Панівна форма відтворення при ліберальній цивілізації характеризується прагненням до підвищення своєї ефективності, до конструктивного розвитку та перетворення культури, соціальних відносин особистості у вищу цінність. Головною характеристикою таких процесів стають зростаюча цінність рефлексуючої особистості, її значимість як суб'єкта історії, її здатність приймати рішення та формувати смисли. О. Ахієзер наголошує, що мова йде не про абсолютну пронизаність відповідними цінностями, не про повну реалізацію ідеальних типів, а лише про їх домінування. Вчений відстоює домінуючий вплив традиційної цивілізації, тобто селянського традиціоналізму на хід історичного процесу в Росії і відповідно в Наддніпрянській Україні, що входила до її складу [20, с.19].

Зауважимо, що у Російській імперії, як і в інших багатонаціональних державах, до новітньої доби такі етнічні чинники, як мова, культура та релігія відігравали підпорядковану роль [18, с.33]. Тому прагнення розбудувати сильну, впливову державу спонукало царизм ліквідувати соціально-економічні регіональні права, нівелювати їх територіальні відмінності. Царизм прагнув до того, щоб згладити, виправити історичні форми українського життя і національні особливості, послабити все, що виділялось порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин імперії [10, с.474]. В свою чергу, це призвело до того, що владі, яка спиралася на силові методи, доводилося брати на себе забезпечення, контроль і підтримання всіх основних функцій суспільного життя. Натомість, населення намагалося замкнутися в собі, зменшувало до мінімуму творчу енергію, спрямовану на відтворення суспільства [9, с.13].

Незавершеність великих реформ, а згодом контрреформ, які поєднувалися з модернізаційними процесами, призвела до того, що не менше 85% населення, стали повертатися до освячених традицією і тисячорічним досвідом форм життя, до активізації локальних світів. Замкненість більшості населення в рамках локальних

спільнот поставило під загрозу існування держави. Невеликій групі людей у селі, що відступили від усталених порядків життя, протистояла основна маса населення. Водночас, зростання ринкових відносин спричинило зубожіння значної частини населення країни і стало каталізатором зростання соціальної напруги [9, с.13].

Підкреслимо, що формування основних рис духовної та матеріальної культури українського народу значною мірою пояснюється феноменом землеробства. Весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), детерміновані природними циклами та сільськогосподарським календарем. Сільськогосподарські заняття і пов'язані з ними обряди сформували більшість основних ментальних рис українства. Оскільки весь процес життєдіяльності селянина зациклювався на землі, все, що було пов'язане з нею, набувало для українця священного значення. Селянин вважав свою землю унікальною, оскільки лише він міг її знати, любити, володіти нею. Аграрна соціально-економічна система надавала землі особливу, не маючу еквіваленту вартість. До того ж, праця декількох поколінь підряд надавала цій цінності щось особистісного, майже сентиментального. Для селян особливо важливими були три базові засади економічного та духовного життя: воля, можливість їсти свій хліб та повага до природи. Для хлібороба, що залежав від природи та визиску можновладців і періодично голодував під час неврожайів або страждав від вилучення сільськогосподарської продукції державою для сплати податків, основою життєвої філософії було прагнення: «ніколи не знати голоду» [21, с.329-330], досить поширеного явища у Росії [24, с.77]. На глибоке переконання селянина, від голоду його родину убезпечить власна земля, і чим її більше, тим краще. Тому всю історію селян пронизує їх боротьба за повне володіння землею, звільнення від поміщиків, податків та повинностей.

Дослідник О. Кульчицький вважав, що для колективного несвідомого українського народу найбільш характерним є архетип плідної землі, базований на тисячолітньому досвіді «співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею» [21, с.330]. Ставлення до землі українського селянина межувало з її обожнюванням [12, с.214]. Землеробський спосіб життя вимагав задоволення головної, «базової потреби» українського етносоціального організму: потреби в землі [11, с.154]. На початку ХХ ст., в умовах «аграрного перенаселення» потреба селян у землі набула особливої гостроти.

Характерною рисою аграрних відносин в Україні цього часу була наявність великого поміщицького землеволодіння й селянського малоземелля, що спричиняло соціальне напруження, призводило до гострих конфліктів. У губерніях Правобережної України найбільшими були маєтності польських, російських, а інколи й українських землевласників. Більшість великих землевласників регіону представляла собою своєрідну касту, яка була відгороджена від народу не тільки майновим, але й мовним бар'єром і ментальністю. Станом на 1905 р. багатомільйонне селянство Правобережжя

займало лише на 1 млн. дес. більше, ніж 7 тис. землевласників. Зрозуміло, що поліпшення своїх матеріальних умов селяни бачили за рахунок поміщицьких земель [21, с.332-333]. У свою чергу, селяни, які не знаходили застосування своїм рукам у навколишніх повітах, йшли в найматися на роботу південні губернії. Між тим, застосування машин і техніки у великих господарствах знижувало можливості їх працевлаштування. Селяни «ненавиділи» машини, вважаючи їх винними в тому, що вони залишалися без засобів до існування. Тому селянські заворушення супроводжувалися часто їх ламанням або вимогами перед власниками припинити використання машин і найняти сільгосппрацівників. Таким чином, модернізація, запровадження машин у сільському господарстві провокували рецидиви архаїчної свідомості в селянства, створювали стереотипи, що нововведення не поліпшують, а погіршують життя хліборобів [21, с.333].

Під час революції 1905-1907 рр. формуються елементи політичної культури селянства, в основі якої була система політичних та соціально-економічних ідеалів, цінностей і орієнтацій. Водночас, в його середовищі домінували цінності, пов'язані з категоріями «землі і волі». Кризь призму реалізації ідеї «землі і волі» формувалися уявлення селян про бажане й омріяне суспільство. У спрощеному вигляді, поняття «земля» уособлювало систему економічних, а поняття «воля» – систему політичних цінностей [21, с.335].

Століпінське аграрне реформування не вирішило земельної проблеми селянства Наддніпрянщини. Між селянами продовжувало існувати переконання, що поміщицька земля, врешті-решт, повинна перейти безоплатно до селянського населення. Дух «чорного переділу» завжди витав над українським селом.

Російське самодержавство, щоб унеможливити подальший розвиток таких соціальних настроїв серед селян, консервувало усталені знання про імперію та українців в ній, проводило цілеспрямовану політику на відлучення селянства від освіти. Наслідком цього була масова безграмотність, яка у селах становила від 91% до 96% залежно від регіону. Відомий український громадський діяч Є. Чикаленко зазначав, що селяни були неграмотні, байдужі до всього, що не торкалося їхнього матеріального життя. Неписьменність селян, дотримання ними патріархальних засад, відсутність у них спеціальних знань про агрономію, селекційну роботу та ветеринарію, взагалі будь-якої інформації, заважало хліборобам успішно вести своє господарство [22, с.360]. Кількість шкіл в Україні на кінець XIX – початок XX ст. не задовольняла потреб населення. У своїй більшості, нечисельні сільські школи розкинувалися у невеликих приміщеннях, побудованих за рахунок сільських громад [1, арк.4, 8]. Бібліотека чи хата-читальня була великою «розкішню» для села, а якщо і була, то при школі або хаті священика [1, арк.16, 58].

Народні вимоги, що привели до революційного вибуху 1905 р., зумовили й певне розширення мережі шкіл [17, с.40]. Однак, вона і надалі не задовольняла освітніх потреб селянства [28, с.18].

Свідченням цього є враження від поїздки по Волині одного з освітян: «Можна сміло сказати, що на 6-7 сіл, в яких пересічно буде дворів 450-500, припадає тільки одна школа грамоти, в якій може вміститися 15 душ учнів, а коли ж 20 або 25 то це вже занадто. Причому найчастіше приміщення цієї школи – це така ж хатка, як і селянські, обідрана та похила. Зайдеш до неї та дивуєшся... Немає нічого, щоб показувало, що це дійсно школа» [26, с.11-12]. Водночас, шкільні заклади на теренах України мали на меті «пробудити в населення російську самосвідомість» [7, арк.9зв] і всіляко сприяти русифікації краю.

Спроби передових учителів розширити обсяг шкільних програм, застосувати передові методи навчання наражалися на офіційні перешкоди. Внаслідок цього рівень загальноосвітньої підготовки учнів залишався низьким [28, с.18]. Незважаючи на численні ухвали повітових і губернських земств, міських дум тощо до революції 1917 р. добитися введення в школу рідної мови також не вдалося [17, с.40]. Навчання проводилося російською мовою і як вказують джерела, переважній більшості селянських дітей воно давалося нелегко. Учні погано розуміли російську мову, через що була низькою успішність. Не високі були знання і Закону Божого [8, арк.4, 10]. Бувало, що, не усвідомлюючи матеріалу, учні швидко забували грамоту та арифметику. Політика русифікації через заклади освіти, культури була як засіб штучного стирання грані, що відділяє імперію від нації. Російська мова, якщо перефразувати думку Б. Андерсона, мусила стати не лише ланкою між зовнішньою владою та людиною, але й внутрішнім простором, який творять і використовують її носії – російська модель «офіційного націоналізму»: юридично зафіксована перевага вільного розвитку великоросійського населення імперії, асиміляція ним інших націй. У цій моделі російська мова означала універсальність політичної системи, сакральність і стародавність імперії, де сфери впливу мови й бюрократії збігалися [14, с.154].

Водночас, ставлення селян до набуття освіти визначали два аспекти: аграрний і суспільний. До застосування набутих освіти та науки в землеробській сфері хлібороби ставилися здебільшого скептично і казали: «...нащо нам агрономія? Якщо Бог дасть, то хліб і так виросте» [22, с.361]. Також, у шкалі цінностей селян праця не на землі займала дуже низьке місце [20, с.70]. «Освітнє поведження» селян можна виразити пріоритетністю фізичної праці над розумовим потенціалом, зокрема й бажанням його розвивати [31, с.372]. Селянське господарство значною мірою залежало від кількості робочих рук. Тому нерідко траплялося, що віддання дитини в науку позбавляло її батьків вкрай необхідної робочої сили, через що їм нерідко було важко змиритися з думкою, що їх діти замість допомоги у нелегкій селянській праці будуть проводити день у стінах школи. Часто бувало, що сина батьки віддавали учитися тоді, коли вроджена чи отримана хвороба робила його мало чи непридатним до сільськогосподарської праці. Селяни не вважали інтелектуальну працю такою, що потребувала значних і постійних зусиль [19, с.244].

З іншого боку, частина селян бачила, що підвищення освітнього рівня призводить до підвищення соціального статусу, дає можливість долучитися до «панської культури», «панського способу життя» (навіть сільського вчителя селяни вважали приналежним до панів) [22, с.361]. Однак, основна маса селянства залишалася безграмотною, темною, забитою. Відтак на селі, як і раніше, зберігалася багато елементів архаїчної свідомості – забобонів та упереджень. Консервативність селянської свідомості визначала опора на «старовину», на досвід попередніх поколінь, значення яких абсолютизувалося. Довір'я тому, що йшло від «старовини», слідування неодноразово апробованим зразкам поведінки створювало феномен психологічної стійкості селянської громади. Саме ж підтвердження «старовини» як зразка для наслідування витікало з укладу землеробської життя із його сезонною циклічністю, зміною днів, місяців і років. Загнаний у межі природної течії господарського циклу, обмежений хліборобською практикою селянин прагнув до заданості, повторюваності, сталості [22, с.361-362].

М. Шаповал називав селян «сирою масою», що провадила майже вегетативний спосіб життя, не усвідомлювала своєї колективної сили. Він, очевидно, дещо перебільшено писав, що селянська думка не мала ніякого соціологічного світогляду ні в якій формі: ні в релігійній, ні в суспільно-політичній, ні в національно-культурній [22, с.363].

Доречно підкреслити, що значний вплив на селянський світогляд на початку ХХ ст. продовжувала здійснювати православна церква, яка була інструментом інкорпораційної політики самодержавства [34, с.574-575]. Не заперечуючи істинно глибоких вірувань українських селян, додамо, що їхня релігійність, на відміну від глибинної набожності, мала переважно чуттєво-образний зміст. Вона виявлялася здебільшого у формальному вшануванні зовнішніх атрибутів сповідання та дотриманні церемоній, без намірів тлумачити деталі богослужіння.

Виконання церковно-релігійних обрядів мотивували страх перед Усевишнім (ширше – віра в Нього) й авторитет духовництва, прадавні, успадковані від попередніх поколінь традиції, певною мірою бажання урізноманітнити «трудомістку та малорадісну» буденність, відпочити й навіть розважитися. Найпоширеніші серед дій сільських парафіян, пов'язаних із виконанням релігійних настанов, традиційно залишалася дотримання основних церковних рипписів, вшанування святих і померлих [31, с.231].

Однак, християнські уявлення вживалися у землеробів з язичницькими віруваннями, звичаями та обрядами. Жорстка соціальна підпорядкованість та безправ'я, непередбачуваний негативний вплив природнокліматичних чинників породили певний фаталізм. Багато селян усі невдачі, біди, нещастя пов'язували з дією надприродних сил – «Божою волею». Поряд з православними святами відзначалися й свята, які вели своє походження від язичницьких часів (Коляда, Івана Купала тощо), практикувалися молення про дощ, про збереження худоби від вовків тощо. Одночасне

сповідування християнських та язичницьких культів і ритуалів – двох полярних вірувань – визначає двоїстість української натури. Двовір'я українців підтверджує наявність в їх душі, з одної боку, язичницького, архаїчного, анархічного начала – нестримної волі, розгулу, руйнації, неприйняття ієрархії і тяжіння до рівності та безладдя, а з іншого – православного «послуху і смирення» – пристосування до обставин, покори, прагнення до тихополинного, патріархального життя [22, с.362].

Загострення стосунків між священиками й українськими селянами, що нерідко виникали на соціальному ґрунті, не сприяли збереженню усталених морально-релігійних цінностей, натомість зумовлювали часткову деградацію традиційних світоглядних вартостей. Зовні звично шанобливе ставлення землеробів до «батюшок» поволі зживалося з внутрішньою упередженістю, а то й зневагою до них. У свою чергу, сільське духовенство потрохи віддалялося від народу, проймаючись власницькими («панськими») замірами [31, с.235].

Також, Перша світова війна значно вплинула на морально-психологічне здоров'я народних мас. Релігійні, моральні норми та заборони мирного часу розмивалися, поширювалися різні форми асоціальної поведінки, зокрема озлобленість та зневажливе ставлення до чужого життя. Війна призвела до переосмислення селянством системи цінностей, способу мислення та дії, своєї ролі в суспільстві, ставленні до релігії, держави та влади [23, с.19-20]. Водночас, як зазначає О. Реєнт, близькість до театру військових дій Першої світової війни зумовила ще одну тенденцію. Суть її полягала в тому, що з фронту поверталася велика кількість озброєних солдат, для яких вбивство стало буденним явищем [33, с.94]. Це було обумовлено кількома факторами. Першочерговим з них можна вважати світову війну. По-перше, масові мобілізації не тільки навчили широки маси селян володіти зброєю, а й привчили їх використовувати зброю проти людей. До того ж за роки війни ціна людського життя значно понизилася. По-друге, наявність лінії фронту, яка всі роки проходила по території України, та розвал царської армії спричинили нагромадження в селах значної кількості зброї. З іншого боку, відсутність досвіду мирної політичної боротьби та нездатність влади вирішувати назрілі питання парламентськими методами підштовхували сторони до розв'язання нагальних проблем силовими методами [16, с.7].

За таких умов різноманітні форми духовної діяльності, що відігравали у попередні часи роль насамперед «організаторів» людської психіки, стали втрачати свою вагу у людській свідомості [27, с.153]. Цим підтверджувалася теза засновника аналітичної психології К. Юнга про те, що релігійні символи покинули стримувати руйнівну енергію несвідомого, а тому чим більше людина віддалятиметься від релігії, тим більше вона відчуватиме розкол усередині самої себе [29, с.173].

Можливо, селянинові бракувало національного інстинкту, але він гостро відчував економічну несправедливість. Намагаючись за-

довольнити свої економічні прагнення, він не мав іншого вибору, як звернутися до політичного устрою. Уперше більш тісний зв'язок між вирішенням аграрної проблеми і національного питання спостерігався під час революційних подій 1905 р. Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги, селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми [22, с.364-365].

Натомість, не знайшовши належної уваги з боку влади до своїх соціально-економічних та культурних вимог, селянство часто займало позицію «проти всіх», а патріархальний образ «царя-батьюшки» починав поступово руйнуватися у свідомості населення. Ще до 1917 р. цей образ витіснявся, починав десакралізуватися у зв'язку з соціально-економічними катаклізмами, поразками армії, різними чутками тощо. Відчувалося наростання фізичної та психологічної втоми в суспільстві, що створило напружену атмосферу на селі, посилення ворожого ставлення до вищих верств. В особі солдата появився селянин особливого типу, соціалізований війною. В суспільстві посилюється прагнення до тотального розриву з минулим, ненависть до символів старого ладу, в тому числі й до царської влади [20, с.74], а заклики до змінити владу насильницькими методами стають буденними явищами в українському селі [2-6].

Таким чином, українські селяни на початку ХХ ст. вступили у досить неоднозначний і суперечливий період свого історичного поступу. Соціально-економічні та культурні вимоги селянства не знаходили належного задоволення з боку влади, яка намагалася консервувати існуючі порядки. Натомість, соціальні катаклізми та модернізаційні впливи призводили до дисбалансу суспільної свідомості, що виливалося у руйнуванні традиційних цінностей українського селянства, яке вже не могло жити по старому.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі: ЦДАК України), ф. 127, оп. 1005, спр. 21, 208 арк.
2. ЦДАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 5906, 16 арк.
3. ЦДАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 5911, 10 арк.
4. ЦДАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 5915, 16 арк.
5. ЦДАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 2916, 22 арк.
6. ЦДАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 2967, 32 арк.
7. ЦДАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 90, 37 арк.
8. ЦДАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 139, 114 арк.
9. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) : в 2 т. / А.С. Ахиезер. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. – Т. 1: От прошлого к будущему. – 804 с.
10. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – 2-е изд., доп. – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1906. – 528 с.
11. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р.А. Додонов – Запорожье : РА «Тандем-У», 1998. – 191 с.
12. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р.А. Додонов. – Запорожье : РА «Тандем-У», 1999. – 264 с.
13. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) : монографія / Олена Донченко, Юрій Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

14. Євсєєва Т.М. Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (Український контекст) / Т.М. Євсєєва // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 152-178.
15. Зибцев В.М. Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан / В.М. Зибцев, В.Ю. Попов. – Донецьк : Норд-Пресс. 2005. – 176 с.
16. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / Ін-т історії України, НАН України ; за ред. В.М. Литвина. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 656 с.
17. Історія української культури у п'яти томах / Б.М. Ажнюк, М.П. Бондар, Д.О. Горбачов та ін. – К. : Наук. думка, 2011. – Т. V. Кн. 1. – 863 с.
18. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия – Украина история взаимоотношений / отв. ред. А.И. Миллер, В.Ф. Репринцев, Б.Н. Флоря. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 33-44.
19. Крижановська О.О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О.О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XIX. – С. 243-264.
20. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія / Віталій Лозовий. – Кам'янець-Подільський : П.П. Мошак М.І., 2008. – 480 с.
21. Лозовий В.С. Аграрний фактор духовної та матеріальної культури українського селянства (кінець XIX – початок XX ст.) / В.С. Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць, 2010. – Т. 16: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі» 22 жовтня 2010 року. – С. 329-338.
22. Лозовий В.С. Освіта, вірування та національна свідомість українського селянства на початку XX століття / В.С. Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць, 2009. – Т. 14. – С. 360-366.
23. Лозовий В.С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – 112 с.
24. Милов Л. Природно-климатический фактор и менталитет русского крестьянства / Леонид Милов // Общественный науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 76-87.
25. Михайлюк О.В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) / О.В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали Четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2002. – С. 96-101.
26. Нариси історії українського шкільництва. 1995-1933 : навч. посіб. / під ред. О.В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
27. Недзельський К.К. Роль адаптивної функції релігійної свідомості в бутті української нації / К.К. Недзельський // Мультиверсум : філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2009. – № 77. – С. 152-161.
28. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.) / І.М. Петренко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 206 с.
29. Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри : монографія / І. О. Предко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 278 с.
30. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на замі ХХ-ХХІ ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2006. – 122 с.

31. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.
32. Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М.В. Попович. – К. : Наук. думка, 2006. – 403 с.
33. Реєнт О.П. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в країні / О.П. Реєнт // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект : збірник наукових праць. – К. : ВД «Академперіодика» НАН України, 2004. – С. 89-95.
34. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.

The article highlights the essence of peasant mentality and found its impact on social movements Naddnepryanska Ukraine in the early twentieth century.

Key words: farmers, mentality, values, Naddnepryanska Ukraine.

Отримано: 20.03.2013

УДК 903.2 (477.43)

В. І. Якубовський

ДАВНЬОРУСЬКІ НАКОНЕЧНИКИ СТІЛІЗ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕНЬ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У статті подано археологічну характеристику колекції наконечників стрілі, які, як елемент зброї, надійшли із розкопок укріплених центрів історичної Болохівської землі. На прикладі наконечників стрілі у вигляді вузької витягнутої лопаточки та наконечників з вістрям трьохгранної форми автор робить висновок, що болохівські городища, на яких виявлено цей тип наконечників, спалили монголо-татари.

Ключові слова: Болохівська земля, вістря, втулка, городища, озброєння, стріла, черешок.

Територія історичної Болохівської землі уміщується у верхів'ях річок Південного Бугу, Случа і Тетерова. Життя цього політичного об'єднання припадає на час підкорення Русі військами монголо-татар і міжкнязівських кривавих війн кінця XII – 50-х років XIII ст. Про цей політичний осередок сьогодні засвідчують укріплені центри – городища – колишніх його літописних міст Деревеча, Божського, Городця, Губина, Кудина [9, с.249] та інших історичних поселень, рештки яких знаходяться в басейнах вище означених річок.

Археологічно добре дослідженими є територія літописних міст Городця (Теліженецьке городище на р. Іква в Старосинявському районі на Хмельниччині), Божська (с. Городище в Дерезнянському районі хмельницької області) і Губина в однойменному селі Старокостянтинівського району Хмельницької області. З-поміж них виділяється укріплений центр біля с. Городища в Шепетівському районі (Хмельниччина), який дослідники ідентифікують як руїни середньовічного Ізяслава [7, с.39-41] або Болохова [24, с.339-343].